

I ОСВРТ НА РАНИЈУ ЛИТЕРАТУРУ О ГАМЗИГРАДУ

Прве вести о остацима утврђеног насеља Гамзиград потичу са краја прошлог века. На њега је први скренуо пажњу Каниц (Kanitz), а потом њега помињу Миличевић, Јован Мишковић, Стеван Мачај, Владимир Карић, у једном осврту заједно Вулић, Ф. Ладек, А. Премерштајн, а после другог светског рата Ђурђе Бошковић и Милутин и Драга Гарашанин. Прву опсежнију расправу о гамзиградском насељу, у којој је разматрано његово порекло и уметнички споменици, написао је Ђорђе Мано-Зиси 1956. године.¹

Прва обавештења Феликса Каница о гамзиградском утврђењу упозорила су на значајне остатке који се на овом локалитету могу очекивати, па су после његовог извештаја многи научници, бавећи се разним питањима из области касноантичке археологије и историје, имали у виду овај споменик. Његов рад је посебно драгоцен, јер садржи цртеже изгледа утврђења из 1864. године, када су рушевине Гамзиграда биле у већој мери сачуване него данас. Каниц је препознао да насеље потиче из касноантичког времена, претпостављајући да је у питању један од кастела које је Јустинијан обновио у Дакији. Од осталих писаца се сазнало о извесним случајним налазима архитектонске пластике, надгробних плоча итд., што је омогућило да се и пре почетка ископавања ближе одреди време настанка насеља. Тако је Ђ. Бошковић, имајући у виду извесне делове орнаментисаних надгробних плоча нађених у близини утврђења, претпоставио да је локалитет са краја III или из IV века.²

Сигурније основе за утврђивање времена живота у насељу пружио је археолошки материјал откривен у току ископавања започетих 1953. године. У првих неколико година ископавања откривен је у унутрашњости утврђења већи део једне грађевине са неколико дворана украшених подним мозаицима. Ђорђе Мано-Зиси је мозаицима посветио посебну пажњу у свом извештају о истраживањима вршеним 1953. и 1954. године. Пошто је утврдио њихова стилска својства, закључио је да мозаици потичу из времена тетрархије, или чак времена Константина, чиме је одредио *terminus post quem non* за настанак насеља. Доцније, разматрајући поново гамзиградске мозаике, он је дозволио могућност да су настали нешто касније, тј. тек средином IV века.³ С овим се закључцима, уз помоћ неких нових паралела, сложио и В. Поповић.⁴

1 Dj, Mano-Zisi, *Le castrum de Gam-zigrad et ses mosaïques*, *Archaeologia iugoslavica* II, 1956, 67—84 и по. 2 где је наведена старија литература.

2. Ђ. Бошковић, *Средњовековни споменици североисточне Србије*, Старинар I, н.с. 1950, 199—203.

3 Ђ. Мано-Зиси, *Пролегомена уз*

проблеме касноантичког мозаика у Илирикуму, Зборник радова Народног музеја II, 1959, (Београд), 85; *idem*, *Гамзиград и његови мозаици*, *Развитак* (Зајечар 1961), 50—55.

4 *Antički Gamzigrad, Limes u Jugoslaviji, Zbornik radova sa Simpozijuma o limesu 1960, Arheološko društvo Jugoslavije Beograd, 1961, 148 sqq.*

Поред покушаја да се одреди време настанка насеља, досадашња литература о Гамзиграду односи се на стратешку и друштвену улогу насеља и његов положај у односу на важне античке путеве у Горњој Мезији. Извесни научници су сматрали да је Гамзиград имао важну улогу на раскрсници путева што су водили од *Bononia* (данашњи Видин) за *Castra Martis* и *Horreum Margi* (данашња Ћуприја) и оног који је спајао *Aquae* крај Дунава и *Naissus*.⁵

У првим описима локалитета гамзиградско утврђено насеље сматрано је војним логором; после ископавања 1953. и 1954. године, за време којих је један део грађевине у унутрашњости утврђења постао познат, могло се помишљати, на основу њеног архитектонског склопа и веома репрезентативног украса, на нешто друкчију намену насеља. Епиграфски налази нису омогућили Мано-Засију да утврди антички назив насеља нити да се потпуније користи историјским изворима; проучавањем општих друштвених и привредних прилика у овој области Царства, он је закључио да је посреди *castrum*, који је служио као административно седиште за испиралишта злата, руднике сребра и каменоломе.⁶ Ђ. Мано-Зиси је упозорио да се по мишљењу геолога на Дели-Јовану некада испирало злато, а златоносни бакар налазио у Бору, Танди, Валакоњу, Метовници и око Гамзиграда.⁷ Тај податак може имати значаја за идентификацију гамзиградског насеља, јер су рудници племенитих метала у доба Царства били у државном и царском поседу, а управник рудника — *procurator metallorum* — именован је од самог императора.⁸ Гамзиград би, дакле, по мишљењу овог научника, могао бити седиште једне тако значајне личности.⁹ Тиме је Ђорђе Мано-Зиси посредно изразио уверење да је Гамзиград имао карактер резиденције високог царског чиновника. Касније Мано-Зиси понавља то мишљење у нешто одређенијем облику, претпостављајући да је Гамзиград могао настати по угледу на Диоклецијанову палату.¹⁰

Тај закључак потврђују истраживања фортификационог система вршена после 1966. године. На основу откривених остатака одбрамбених зидова и кула и познатих грађевина у унутрашњости, утврђена је унутрашња подела у општим потезима, што је омогућило да се закључи да је насеље, изграђено крајем III века, замишљено као резиденција и да има просторни склоп карактеристичан за ову врсту касноантичке грађевинске целине. Археолошки остаци сведоче да је насеље касније опасно новим, знатно јачим и монументалнијим појасом са спољне стране. Од млађег утврђења откривена су западна градска врата, бројна архитектонска пластика која је припадала њиховом спољашњем украсу и једна кула уз улаз са северне стране. На основу те пластике могло је бити утврђено да су изнад улаза постојале галерије са богатим клесаним украсом, што сведочи да је насеље

5 О путевима у овој области расправљао је Н. Vetters (*Dacia Ripensis, Österr. Akad. der Wissenschaften, Schriften der Balkankommission, Antiquarische Abteilung XI, Wien 1950, 7, 11*); В. И. Велков (*Градът в Тракия през късхата античност, София 1959, passim*), а у новије време М. Mirković (*Rimski gradovi na Dunavu u Gornjoj Meziji, Arheološko društvo Jugoslavije, Beograd 1968*) и А. Micsy, (*Gesellschaft und Romanisation in der romischen Provinz Moesia Superior, Budapest 1970*). О делу пута од Наисуса до Рациарије расправљао је и П. Петровић (Станице *Timacum* на путу *Naissus—Ratiaria* и античко насеље код села Равна, Старинар XXVI, Београд 1976, 43—54).

6 Он је овај свој закључак засновао на мишљењу О. Davdes-a (*Roman Mines in Europe, Oxford 1935*) и М. Rostovtzeff-a (*Gesellschaft und Wirtschaft in romischem Kaiserreich, II, 1929*). У новије време о рудницама у овој области расправљала је и М. Мирковић (op cit., passim; idem. Ur-

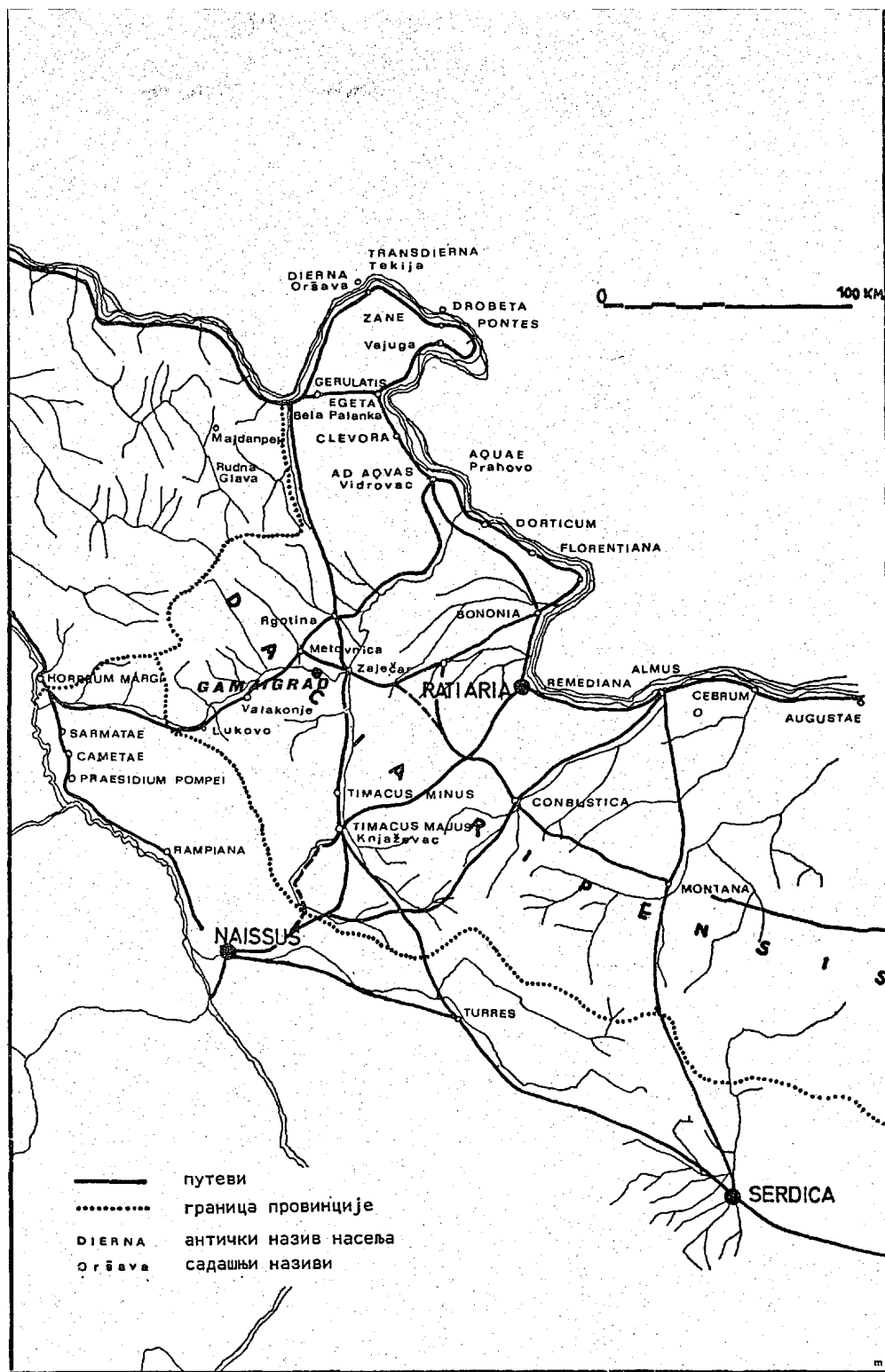
banisierung und romanisierung Obermoesiens, Über die Anwendung der statistisch onomastischen Forschungsmethode, Жива Антика XIX, 2 (Скопље) 1969, 256 sq; A. Micsy, op. cit., 37—40.

7 Ово је мишљење геолога В. Благојевића на које се у разматрању истих питања позива Ђ. Мано-Зиси (*Le castrum*, no. 4).

8 V. Pasalić, *Antička naselja i komunikacije u Bosni i Hercegovini, Sarajevo, 1960, 95 sq.*

9 Ђ. Мано-Зиси је навео и могућност да је гамзиградско насеље могло бити седиште војног заповедника (*dux limitis*), који је од III до V века управљао утврђеним лимесом (*Le castrum*, no. 3).

10 *Поглед на питања урбанизације и урбанизма у Илирикуму, Зборник Народног музеја IV, (Београд) 1964, 104.*

1 Mapa provincije sa antичким putevima i naseljima

после обнове и изградње друге фортификације постало још репрезентативније.¹¹

На питање значаја и улоге овога насеља поново се вратио Ђ. Бошковић износећи укратко исходе опсежних испитивања лимеса провинције Мезије. Он је скренуо пажњу на систем римске одбране границе, који је подразумевао и јака упоришта у унутрашњости државе, и извео закључак да је Гамизград „заједничко стратешко средиште“ за ово подручје.¹² Његово мишљење је доцније прихватио и

11 М. Чанак Медић, *Резултати истраживања касноантичког утврђења код Гамизграда*, Развитак 4—5 (Зажечар), 1966, 60—66; idem, *Gamizgrad, une résidence fortifiée provenant du Bas-Empire*, Зборник радова Византолошког института 13, 1971, 256—261, т. I—III.

12 Dj. Bošković, *L'architecture du limes paléobyzantin du Danube — secteur des Portes de fer de Djerdap*, XVII Corsi di cultura sull'arte ravennate e bizantina, Ravenna 1970, 20; idem, *Проблеми археолошких истраживања у Бердану*, Каталог уз изложбу Старе културе у Бердану, Београд 1969, 18.

J. Вернер (J. Werner).¹³ Насупрот Бошковићу и Вернеру, мађарски археолог А. Мочи (Mócsy), у својој студији друштвених прилика и споменика у Горњој Мезији, износи мишљење да гамзиградске грађевине искључују могућност да је насеље имало војни карактер. Мочи у овоме насељу види луксузну палату са велелепним грађевинама чија је монументалност изнад војних потреба.¹⁴ Разматрајући палате и утврђења у Југославији, а ослањајући се на објављену фасаду западних врата гамзиградског утврђења и на раније публиковане налазе са овога локалитета, Н. Дивал се слаже да је Гамзиград био пре свега резиденција, односно аристократско пребивалиште.¹⁵

Пошто антички назив гамзиградског насеља још није познат, морају се размотрити расправе које се односе на извесна не убицирана насеља провинције Мезије, позната из историјских извора, од којих би једно могло бити Гамзиград. Међу тим насељима могуће је разликовати неколико врста: Аргентарес (Argentares) и Аурелијана (Aureliana) за која се још не зна где су се налазила, а вероватно су била седишта рударске управе; другој припадају значајна средишта области, међу којима град Акве (Aquaе) заузима посебно место, затим оно (град, или село) у којем је провео своје детињство Галерије, названо по царевој мајци Ромули Ромулијана (Romuliana). Доцније је, по наводима извесних античких писаца, у њему император и умро. Оно је, вероватно, у време када је постало резиденција императорове мајке, имало облик карактеристичан за палату, а уједно и друге особености због којих се Галерије за њега трајно везао, те је у њему, по свој прилици и сахрањен.¹⁶ Најзад, извесни научници мисле да се Кастра Мартис (Castra Martis), значајно утврђење које извори помињу, налазило негде у овој области.¹⁷ Ђ. Мано-Зиси је навео мо-

13 J. Werner, *Stare kulture u Djerdapu*. Byzantiničke Zeitschrift, Bd., 63, Hf. 2 (1970), 362 sq.

14 Op. cit., 112.

15 N. Duval, *Palais et forteresses de Yougoslavie*, Buletin de la Société nationale des antiquaires de France, Paris 1973, 119 sq.

16 H. Vetters, (op. cit., 11) наводи да је Ромулијана родно место цара Галерија, док други научници мисле да је он рођен у Сердици и да је још у детињству дошао са својом мајком у место које ће се доцније звати Ромулијана. А. Мочи (op. cit., 113), такође мисли да је Галерије рођен у овом граду Горње Мезије, али да је у њему и сахрањен, што је у складу са писаним изворима. Ромулијана је, наиме, позната по тексту Аурелија Виктора: *Galerius autem fuit ortus parentibus agrariis, pastor armentorum unde ei cognomen Armentarius fuit; ortus Dacia Ripensі ibique sepultus est; quem locum Romulianam ex vocabulo Romulae matris appellaret.* (cit. по М. Мirković, *Rimski gradovi*....., 94, no. 87), из којег се види да је Галерије рођен и сахрањен у Ромулијани.

17 H. Vetters, op. cit., 11 и no. 91, где је наведена старија литература; R. F. Hoddinott, *Bulgaria in Antiquity*, London, 1975, 114 sq.

18 Уједно је проф. Ђ. Мано-Зиси поменуо ранија разматрања која се односе на одређивање места ова два насеља. Тако је навео мишљење Н. Вулића који Аргентарес види у Рготини; Томашека, који за оба локалитета одређује шире подручје, односно област око Тимока, и Дејвиса који се ослања на Прокопија и наводи да су у близини града Акве. Питању одредишта античке Аурелијане је по-

свећена већа пажња. При томе, узиман је у обзир текст Прокопија у којем се насеље помиње, а исто тако и бакарни новац нађен у атару Баба, Губеревца и Стојника, који има на реверсу натпис *Metallis Aurelianus*, а који показује да је израђен за неки рудник. М. Васић је био мишљења да би тај рудник могао бити Мајданпек где су постојали старији рудокопи (приказ књиге R. Mowat, *Старинар* XI, 1894, 40), док је Р. Марић мишљења да се Прокопијев текст и нађен новац односе на исти локалитет и да је Аурелијана била у близини Стојника где се налазе остаци рударских радова из римског времена. Р. Марић је сматрао да је рудник отворен за време владе Марка Аурелија, у другој половини II или првој половини III века. Ову своју тврдњу он је поткрепио чињеницом да је рудна област у атару Баба, Губеревца и Стојника добила изузетну важност и војно обезбеђење за време Марка Аурелија (*Где је била Прокопијева Аурелијана*, *Старинар* III—IV н.с, 1955, 41). Његова претпоставка, међутим, није прихваћена, јер из једне Јустинијанове новеле проишлаго да се Аурелијана налазила под јурисдикцијом епископа града Акве. Поред тога и у Прокопијевом попису места Аурелијана је у близини града *Aquaе* (В. Велков, op. cit., 75; Прокопије, *De aedificis*, IV/2—3, Византиски извори за историју народа Југославије I, Београд 1965, 65). После административне реформе у IV веку, западна граница провинције *Dacia Ripensis* ишла је по гребену Старе Планине, између реке Тимока и Мораве, а оданде на север до Дунава, Поменула област око Стојника је, према томе, изван граница ове провинције. После археолошких истраживања вршених на Космају у новије време, претпоставка Р. Марића није оспорена, (cf. М. Величковић, *Прилог проучавању*

гућност да би гамзиградско насеље могло бити једно од два поменућа рударска средишта,¹⁸ док А. Мочи разматра да ли је Гамзиград био један од три античка локалитета: Кастра Мартис, Ромулијана или Акве.¹⁹ Град Акве је на основу картографских докумената лоциран крај Дунава, код данашњег Прахова,²⁰ а извесни бугарски научници сматрају да је Ромулијана била крај данашњег села Јасен у Бугарској.²¹ За касноантички кастел код данашњег места Куле, југоисточно од Гамзиграда, сматра се да је Кастра Мартис. Међутим, по мишљењу А. Мочија, који се позива на редослед насеља код Прокопија, Кастра Мартис би требало тражити између Кеброса (Kebros или Ciabrus) и Ескуса (Oescus), а Ромулијану између Рготине и Флорентијане (Florentiana), због чега се поистовећење Гамзиграда са Кастра Мартис или Ромулијаном по његовом мишљењу мора искључити; сматра могућим да је Гамзиград град Акве. На основу *Tabula* и *Itinerarium Antonini*, међутим, Акве се налазио на 16 до 18 миља од Егете чији је положај познат. Каниц га је погрешно тражио код данашњег Неготина, односно села Видровца, што је у новије време оспорено и место Акве претпостављено код Прахова на Дунаву. Расправљајући о граду Акве А. Мочи упозорава да се у Прокопијевом попису места она налази на челу једног дистрикта, а на једном другом месту исти писац помиње Акве крај Дунава као градић (Аквез Полхуиов) који је Јустинијан обновио. И према подацима у XI новели Јустинијана Акве је епископско седиште са великим јурисдикционим подручјем. Због тога закључује да је поред града Акве крај Дунава, где је било епископско седиште у IV веку, постојало још једно истоимено насеље. Са друге стране, ослањајући се на чињеницу да је у VI веку епископију у Аквама обновио епископ града Меријане (oppidum Meridianum), за који претпоставља да се налазио у Тракији, А. Мочи закључује да Акве није могао лежати далеко од ове провинције; на основу свега сматра да би се Гамзиград могао поистоветити са епископским седиштем у граду Акве из Јустинијановог времена.²² Допунски ослонац за то А. Мочи види у чињеници да се поред Гамзиграда налазе извори лековитих вода (aquae) по којима би се ово насеље могло тако и називати. Једновремено Мочи претпоставља да је Гамзиград обновљен у Јустинијаново време и да је тада „из основе изашла једна нова царска палата”.²³ Мочијева претпоставка да је Гамзиград Акве, произашла је из неколико погрешних закључака. Њему нису били познати исходи новијих археолошких истраживања на подручју Прахова, јер помиње Акве код Видровца, где су видни остаци једног мањег кастела. Код Прахова су, међутим, нађени значајни грађевински остаци и то из рановизантијског доба. За несагласност у Прокопијевим наводима који се на Акве односе, а на које се А. Мочи позива, прихватљивија је претпоставка М. Мирковића да се назив Полхуиов односи само на утврђење и да је њега Јустинијан обновио.²⁴ Други Мочијев разлог за поистовећење Гамзиграда са градом Акве произилази из његовог уверења да је млађа фортификација Гамзиграда из Јустинијановог

римског рудничког басена на Космају, Зборник радова Народог музеја I, (Београд 1958), 97—103). И поред тога, за ова два насеља недавно су предложили други положај М. Мирковић и А. Мочи. М. Мирковић сматра да би Аргентарес требало тражити код данашњег Лукова, где су још у прошлом веку постојала брда шљаке од сребрне руде (*Rimski gradovi...*, 94), док се А. Мочи слаже са Вулићем да је Аргентарес код Рготине, а за Аурелијану, која је према изворима била значајан муниципалитет, претпоставља да је на ушћу Црне реке у Тимок, односно код данашњег Зајечара (*op. cit.*, 39).

19 А. Mocsy, *op. cit.*, 111—117.

20 В. Велков, *op. cit.*, 75; Н. Veters, *op. cit.*, 11; М. Mirković, *Rimski gradovi...*, 85—89 и no. 1—29.

21 Н. Veters, *op. cit.*, 11 и no. 90 где су наведени извори; Г. И. Кацаровъ,

И. Господиновъ, *Единъ новъ паметникъ на бога Долихена*, Известия на Българския Археологически институт XI, 2 (София) 1937, 193—195; V. Beševliev, *Zur Deutung der Kastellnamen im Prokops Werk "De aedificiis"*, Amsterdam 1970, 49, 113.

22 Положај Меријане такође није утврђен. Познато је једино да је епископско седиште постојало у Аквама у IV веку и да је доцније премештено у Меријану, а после 535. године поново враћено у Акве (В. Белков, *op. cit.*, 75 sq). Због тога је извесно да се Меријанана налазила близу града Акве.

23 А. Mocsy, *op. cit.*, 115. Његову претпоставку да је Гамзиград град Акве прихватио је и Борђе Мано-Зиси (*Antika, y Umjetnost na tlu Jugoslavije* — Каталог изложбе — Beograd, Sarajevo 1971, 38).

24 М. Mirković, *Rimski gradovi...*, 88.

времена и да је ово насеље у то доба доживело изузетно благостање и процват, представљајући једно од најзначајнијих средишта провинције. Из свега овога се види да посебну важност за изучавање гамзиградског насеља има одређивање времена настанка млађе фортификације, која величином и раскошју сведочи да је насеље после обнове постало можда још значајније него што је раније било. У претходним истраживањима различито је одређивано време обнове насеља. Ђорђе Мано-Зиси је претпоставио да је посреди Јустинијаново време.²⁵ Писац ове књиге је, међутим, на основу стилских обележја спољашњег клесаног украса западних градских врата, закључио да су она саграђена раније. Имајући у виду временски оквир у који је, до сада, стављана скулптура истога типа и историјска збивања у овим областима Царства, обнову насеља је раније датовао у доба Анастасија.²⁶ Изградња монументалног гамзиградског утврђења, због прилика у Горњој Мезији, могла је бити предузета било до краја IV века, или нешто касније (после 540. године), када је започета Јустинијанова обимна градитељска делатност у овим крајевима.²⁷ Подробнијим проучавањем археолошког материјала, изналажењем нових паралела и уз помоћ нових налаза, време изградње млађе фортификације и обнове насеља померено је у ранији од два могућа временска раздобља, о чему ће се, са потребним доказима расправљати у наредним поглављима. Ово датовање млађег утврђења оспорава, дакле, претпоставку А. Мочија да је Гамзиград имао највећи успон и процват у Јустинијаново време. Тиме се, уз остале налазе који се односе на археолошке остатке откривене код Прахова, искључује и претпоставка да је он град Акве.

25 Ђ. Мано-Зиси, *Поглед на питања урбанизације*, 107.

26 М. Чанак Медић, *Касноантичка палата код Гамзиграда*, *Развитак* 4—5 (Зајечар 1972), 64.

27 На основу опсежних истраживања утврђења и насеља у Ђердапу,

утврђено је да је у њима живот прекинут после Теодосија I и да није поново успостављен у току целог наредног столећа (Lj. Zotović, V. Kondić, *Rimske i ranovizantijske tvrđave u Đerdapu*, *Materijali VI, VIII Kongres arheologa Jugoslavije*, Bor 1969, изд. Beograd 1971, 44).